

ром. На думку письменника А.І. Некрича, такі звинувачення не тільки абсурдні, але й аморальні, бо не можна звинувачувати в зраді всіх поголовно, включаючи немовлят і немічних людей. Жодна особа не може і не повинна розпачуватися за злочини своїх окремих представників чи навіть злочини групового характеру [4, с.85]. По-друге, переселення деяких груп населення здійснювалися з метою “очищення” території держави від певних категорій осіб, через невіру в їх “благонадійність”. Тим самим проводилося “зачищення” районів від “неблагонадійних”: виселялися “антирадянські”, “чужі”, “сумнівні”, “державно-небезпечні елементи”. По-третє, депортація цілих народів і груп населення розглядалася як один із заходів щодо послаблення конфліктів між владою і народом, між різними народами. Її вважали ефективним засобом послаблення криміногенних обставин. По-четверте, депортація народів під час війни розглядалася державою як превентивний захід (повольські німці, греки, курди) або як каральний захід (чеченці, інгуші, балкарці, кримські татари) [4, с.92].

Таким чином, стає зрозумілим, що в основі рішення про депортації народів СРСР лежать глибинні, ще не до кінця вивчені причини. Отже, історія народів, які стали жертвами сталінського геноциду, вимагає, на наш погляд, насамперед глибокого всебічного наукового юридичного дослідження на підставі аналізу широкого кола джерел, не лише опублікованого історіографічного масиву і спогадів очевидців, але й архівних документів, що не введені ще в науковий обіг.

Список літератури: 1. Бугай Н.Ф., Л. Берія – Й. Ставлю: Союзно Вашему указанию... М., 1995. 2. Брошюван В., Тышляк П. Источники и возвращение. Симферополь, 1994. 3. Белая книга: Воспоминания, архивные материалы, фотодокументы. Из истории выселения чеченцев и ингушей. 1944–1957 гг. / Сост. и отв. ред. Л. Яковлев. Грозный, 1991. 4. Некрич А.И. Показанные народы. Нью-Йорк, 1978. 5. Бугай Н.Ф. “Обязать НКВД СССР... выселить греков” (о депортации греков в 1930–1950-е гг.) / Н.Ф. Бугай, А.И. Колосник. М., 1999. 6. Депортация украинцев та поляків: кінець 1939 – початок 50-х рр. / Упорядник Ю. Слюка. Львів, 1998.

Надійшла до редакції 23.11.2002 р.

А.О. Сокіл

Кадри податкових органів УСРР у роки НЕПу

Створення, а потім ліквідація у 1920 р. і знову відновлення у 1921 р. радянського податкового апарату, складність і високі вимоги цієї роботи до працівників спричинили існування вельми серйозної проблеми комплектування податкових органів.

Кадрове зміцнення податкових органів, особливо місцевих, здійснювалось інтенсивно, традиційними для радянського апарату перших років його існування двома шляхами: залученням “колишніх”, “буржуазних спеців” – справжніх фахівців, які, щоб отримати пайок, якісь гроші й можливість просто фізично вижити в “голодній і холодній” країні, змушені були працювати відповідно до своєї кваліфікації, хоча в багатьох випадках, м’яко

кажучи, і не співчуючи новій владі – тобто тих, хто мусив працювати, направленням комуністів до податкових органів – як правило, повних диспетантів у фіскальних питаннях, однак при цьому шільних і “класово свідомих” – ці мали керувати першими, стежити за ними і контролювати, аби не допустити контрреволюційних проявів чи акцій в діяльності державного податкового апарату.

Особливо активізувалися політика направлення комуністів до податкових органів у 1923 р. [1, с.69], коли стала повністю зрозумілою і в Москві, і в Харкові загрозлива для існування державного апарату слабкість саме цієї його ланки. Практика наполегливо вимагала відмови від відірваного від реалій теоретизування і здійснення конкретних організаційних дій та створення належного правового забезпечення організації податкової справи в нових умовах.

На честь керівників більшовицької партії вони змогли, хоча з помилками і труднощами, зробити це. Життя, критична ситуація політичного та соціально-економічного розвитку засвідчили, що окремим з них дісталося здорового глузду на час вийти за межі ідеологічної зашореності. Архівні документи 1921-1922 рр. свідчать про те, як присіктивлю й уважно вивчали керівні й відповідальні працівники республіканського податкового апарату бюджети й кошториси за попередні роки, зокрема дореволюційні, складені й виконані “буржуазними” чиновниками, діями земського та міського самоврядування [2, арк.52-52 зв. та ін.].

Вже на початковому етапі формування і кадрового забезпечення податкових органів УСРР виникла потреба в залученні висококваліфікованих фахівців, перш за все юристів, які б могли вирішувати не лише складні питання фінансового права, а й здійснювати необхідні адміністративно-процесуальні дії, забезпечувати невідворотність і правові підстави юридичної відповідальності (у тому числі кримінальної) за порушення податкового законодавства. Висували з робітничого середовища, як, наприклад, у каральному апараті, тут ефективно працювати не могли в силу об’єктивних чинників, дії економічних законів, хоча спроби вирішити кадрову проблему в податкових органах цим “універсальним” способом мали місце.

Так, “Центроподаток” (Управління податками і державними доходами Народного комісаріату фінансів РСФРР), прагнучи максимально централізувати податкову справу у формально незалежних радянських республіках, зіткнувся з тим, що “місця” у відповідь на поставлені фіскальні завдання вимагають зокрема допомогти висококваліфікованими кадрами. З Москви були змушені повідомляти 16 вересня 1922 р.: “Не маючи в своєму розпорядженні такого кадру осіб, яких можна було б відрядити до губфінвідділів... Центроподаток ... рекомендує ... запрошувати до себе (у губернські фінансові відділи – А.С.) осіб для підготовки до заняття цих посад, в якості кандидатів, зараховуючи їх на час проходження стажу на грошове і натуральне забезпечення нарівні з іншими співробітниками податкових управлінь за рахунок вільних посад... Кандидатів належить запрошувати при сприянні партійних і профспілкових організацій” [3, арк.1].

Наслідки такого підходу далеко не завжди були позитивними. Висувати не надто були обізнані в справі, втручались в коло службових обов'язків інших посадових осіб. Начальник податкового управління апарату Уповнаркомфін РСФРР при РНК УСРР, один з кращих фахівців (і теоретиків, і практиків) з податкової справи у дореволюційній Росії, управляючий акцизними зборами ряду губерній Ф.Я. Несмелов у січні 1923 р. був змушений роз'яснювати у спеціальному листі (за підписом Уповноваженого Наркомфіну республіки Новицького) Волинському губфінвідділу по суті елементарні речі: "...Якщо за місцевими умовами необхідно було зняти забезпечення¹ з дверей складу Випродкомгуба, накладені агентами непрямого податку, то це повинно бути доручено тим же агентам, а зовсім не управсправами губфінвідділу, чим дискредитується становище агентів непрямих податків, тим більше, що в коло обов'язків управсправами не входить зовнішня служба" [4, арк.119].

Недаремно, досить незвично в роки комуністичної ідеології виглядає характеристика, яку направляв на безпартійного і далекого від ідеалів побудови "всесвітньої радянської республіки" Н.Д. Сосідченко до Управління Уповнаркомфіну РСФРР завідувач Полтавським губфінвідділом Карпенко: "Сосідченко закінчив Київський університет по юридичному факультету і з 1899 р., увесь час, без перерви перебував податним інспектором Гадяцького повіту, фінансовим інструктором при повітфінвідділі, ревизором – інструктором при повітпродкомі і ... з 1 червня 1922 р. секретарем особливої бюджетної комісії при Гадяцькій повітекономнарадї. Маючи солідний податковий стаж і спеціальні знання в податковій справі, Сосідченко прекрасно знайомий з місцевими умовами і економічним станом Гадяцького повіту і тому є цілком придатним кандидатом для заміщення посади фінінспектора Гадяцького повіту" [5, арк.56].

Таких висококваліфікованих працівників виявилось чимало в різних губерніях. На Одещині в 1922 р. з 42 фінінспекторів (інспекторів з прямих податків) 40 мали вищу освіту, 2 – середню, 27 осіб. працювали податними інспекторами або їх помічниками до революції, з решти значна частина прийшли до податкової служби після Лютневої революції [3, арк.105-105зв.]. Схожа картина спостерігалась і в меншій мірі промислово розвинених губерніях. Так, того ж таки року з 20 фінінспекторів Подільської губернії 18 мали вищу освіту (1 неповну вищу і 1 – "висуванець" – нижчу), а стажем дореволюційної роботи на посадах поданих інспекторів та їх помічників могли похвалитись 14 з них [3, арк.202-202зв.]. Якщо вказані працівники відзначалися високим рівнем професійної підготовки, досвіду, знаннями в галузі адміністративного та фінансового права, а також власне фінансів, то з "політичною", "соціалістичною" свідомістю у них було "тіпле". Вони часто-густо демонстрували несвідомість, нерозуміння і несприйняття "мобілізацій" та ін. Прикладів такого роду вітчизняній архівосховища зберігають чимало. Фінінспектор одного з фінансових районів Катеринослава А.Г. Якубович з помітним болем писав до

¹ Пломби та ін.

“Центроподатку”. “Податній справі я прослужив без перерви 16 років і, може бути, набув деякого досвіду і знань, але ця обставина, вважаю, не дає права губфінвідділу розпоряджатись мною, не рахуючись ні з моїм здоров’ям, ні з моїм сімейним станом, ні з моїм, нарешті, бажанням” [5, арк. 74].

Свідченням своєрідної “деполітизованості” й “департизованості” податкового апарату (особливо місцевого) в УСРР є агентурні доповідні в таємну частину Харківського губфінвідділу щодо розмов, які точилися в цих колах. Так, з приводу смерті В.І. Леніна один з “квітчинів” “спеців” В.І. Акафонов висловився в тому дусі, що були “...одна російська людина радвллади, та й та померла. Тепер влада потрапить до свєрів” [6, арк. 36]. І те, що ця інформація зафіксована, і сама її наявність говорять про далекість політичних поглядів окремих працівників податкової служби від офіційної лінії.

Порівняно велика кількість “ідейно чужих” фахівців з дореволюційним стажем роботи обумовила специфіку оформлення особових справ. Кожен працівник податкового апарату (як і взагалі фінансового органу) мусив заповнити відповідну досить детальну анкету, за якою здійснювалась їх перевірка, зокрема під час “чисток” (особливо у другій половині досліджуваного періоду). Анкета складалася з 22 питань. З них перші сім висвітлювали загальні відомості про працівника: прізвище, ім’я, по батькові, національність, рік та місце народження, фах та освіту (приклад заповненої анкети див. додаток А). У ній не надто вдало зроблено спробу поєднати питання професійного та ідейно-політичного характеру, акцентується увага не стільки на перших, скільки других, детально з’ясовувалось, що ж саме робив той чи інший “фігурант” у часи Гетьманату та Директорії (“період Скоропадського” та “період Петлюри”). Зауважимо, що Н.М. Левницький, як і ряд інших податкових працівників, які заповнювали подібні анкети, до саме цих питань поставився з ледь помітною часткою іронії. Так, на запитання, в якій установі чи підприємстві працював “до Лютнвої революції”, він відповів: “Безперервно”, а на те, що складачі анкети цікавились “де працював у період Скоропадського”, фінінспектор Левницький відповів буквально: “м. Конотоп”. Оригінальним було і двадцять перше запитання анкети “ставлення до радянської влади”, бо ті, хто намагався працювати в радянському фінансовому, зокрема податковому апараті, навряд чи зізналися б у негативному ставленні до політичного режиму. Левницький з Чернігівщини далеко не був поодиноким у своєму прихованому гуморі. Фінансовий інспектор Юзівського повіту Донецької губернії В.В. Басисто, 1875 р. народження, колишній випускник Вищих комерційних курсів свою національність назвав “малорос”, інтригуюче, без подробиць повідомив, що він є “жертва петлюрівського полону в 1920 р.”, на питання про партійність самоідентифікувався як “комуніст-ідеаліст”, а щодо партійного стажу зізнався: “поки що не приписався (“пока не приписанся” – так в оригіналі, А.С.)” [7, арк. 47].

Партійне керівництво, звичайно, не було в захваті від таких працівників, але діватись було нікуди, інших кваліфікованих кадрів нова “робітничо-селянсь-

ка влада не мала, не визнавали в Україні. ...Згідно з вказівками "центральної датку", до виконання обов'язків фінансового інспектора можуть бути допущені тільки особи, які володіють теоретичними знаннями в області податкової справи і отримали достатню практичну підготовку" [5, арк. 86].

Залучення до фінорганів комуністів-робітників, як правило, очікуваних наслідків не давало. Податкова справа виявилась набагато складнішою для них, ніж, скажімо, судити "ворогів революції", керуючись власною революційною праносвідомістю, у трибуналі. Окремі нечисті на руку фінпрацівники користувались повним невіглаством своїх керівників-комуністів. Збирач одного з місцевих податків (разового збору) Прокоф'єв за змови з помічником бухгалтера відділу місцевих податків (так у документі, насправді це відділ місцевих фінансів) Самохатським "забезпечили" недостачу 740 крб. "...користуючись слабкістю й поганим знанням комуніста старика робітника тов. Котлярова, який зберігає книги (приходні - А.С.)..." [6, арк. 177].

Принагідно зауважимо, що й на найвищих щаблях державно-владної ієрархії у галузі фінансового управління перебували особи, які були не набагато краще підготовлені від старика Котлярова, але ще більш ідейно витримані. Протягом трьох років, можна сказати, "піку" нової економічної політики (1923 - 1926 рр.) Народний комісаріат фінансів Української СРР очолював С.М. Кузнецов, який не мав навіть середньої освіти. Основний фах його - робітник-тесля. Великий досвід управлінської діяльності в роки Громадянської війни та навички роботи теслею на знаменитому Сормовському заводі в Нижньому Новгороді не компенсували і не могли компенсувати катастрофічну нестачу спеціальних знань. Кузнецов як і інші його колеги брав "класовим чуттям" та вірністю лінії партії, що згодом, щоправда, не зберегло йому життя під час сталінського терору [8, с. 96].

Ідейно свідома, хоч і не надто кваліфікована частина податкового апарату, яка обіймала переважно керівні посади, в умовах непу також час від часу демонструвала переродження, що виражалось у зловживанні службовим становищем, як це було із завідувачем Конотопським окрфінвідділом Лерманом. Він дозволяв собі окремих осіб, які мали перед ним особисті "заслуги", звільнювати від сплати податків [5, арк. 187].

Слід зауважити, що партійні висуванці, незважаючи на якість роботи, мали своєрідний імунітет по лінії службового підпорядкування. Керівництво податкових органів нічого не могло з ними зробити без згоди відповідних партійних комітетів, які нерідко прямо втручалися в сферу компетенції державних структур. Фінансові інспектори Богодухівського району на Харківщині неодноразово доповідали до округу та губернії про професійну непридатність помічника інспектора з посередніх податків Любченка "як внаслідок загальної слабкої його підготовки, як рівно і байдужого ставлення до справи" [9, арк. 99]. 13 лютого 1925 р. внаслідок службової недбалості (залишив без нагляду пломбувальні кліщі) Любченка було зіпсоване контрольно-вимірвальне обладнання на Клепівському горілчаному заводі. Наслідком тривалого листування стало клопотання Харківського губерньського фінан-

сового відділу перед ... Охтирським окружком партії "...про зняття з роботи Любченка..." [9, арк.99] Таким чином, у вирішенні кадрового питання по фінансовому відомству окружком партії мав фактично (не маючи ніякого формально) більш високий статус, ніж губфінвідділ. Фінінспектор 3-го району Луганського повіту Донецької області 30-річний В.С. Бондар мав три класи освіти, знанок члена КП(б)У і виконував свої обов'язки з 1 квітня 1923 р. На запитання анкети "чи має бажання перевестись на іншу посаду і чому" відповів цілком грамотно з точки зору політичної лінії, для дотримання якої і трикласна освіта – не завада. Бондар написав: "Бажаю, щоб приїхати більше користі державі".

В архівних справах зберігається чимало скарг на податкових працівників, які потрапили на свої посади саме в результаті партійних мобілізацій. У лютому 1924 р. Харківський губфінвідділ розбирав конфлікт між контролером місцевих податків Римкусом та помічником діловода 20-го фінансового району Харкова Вербицьким. Суть не в цьому доволі приватному протистоянні (при цьому Вербицького, який 3,5 роки служив у Червоній Армії, звільнили за рапортом Римкуса "явочним порядком", не відбираючи пояснень і не проводячи будь-яких перевірок), а у розмові, що відбулась між Римкусом та селянином, який продавав дрова на Кінному базарі Харкова. До Римкуса підійшов селянин і запитав: "Де ж та змигачка, про котру казав Ленін, хіба ж так можна обходитись з селянином?" (контролер зборів за показаннями свідків поводився як такий собі базарний "рекетир", висловлюючись сучасною мовою – А.С.). Римкус відповів у тому дусі, що ви селяни, доки нічого не продасте, а коли продате, то вже спекулянти [10, арк.17-19]. Особисті образи, нанесені їм Вербицькому даючи Римкус відніс на погане знання ним російської мови. Справу "зам'яли".

Ці ж "звички" переймали й окремі "муніципи". Начальник відділення Київської казенної палати до революції І.О. Солтиський, 1875 р. народження, після відновлення податкового апарату в УСРР був призначений фінансовим інспектором 18-го району м. Києва. До губфінвідділу почали надходити скарги на Солтиського з боку торговців Куренівського базару щодо здиригства податкового працівника і того, що він "...майже ніколи в тверезому вигляді на Куренівці не з'являється" [5, арк.4зв.]. Скарги і наклики на податкових працівників з боку "ображених" суб'єктів оподаткування завжди є неодмінним супутником фіскальної діяльності спеціально уповноважених органів держави, однак, в даному випадку проведення губернським інспектором прямих податків І. Лебедєвим перевірка підтвердила частково матеріал скарг [5, арк.10-12 зв., 31 зв.].

Вирішуючи питання про комплектування податкових органів, Народний комісаріат фінансів УСРР був змушений, в силу вищевказаних причин (необхідність високого рівня спеціальних знань, кваліфікації) на відміну від інших галузей державного управління, менше уваги приділяти політичним якостям, ніж діловим, професійним. Як наслідок, випадки неспасної перевірки органами Держодітуправління кандидатів на роботу в податковому апараті були скоріше винятком, ніж правилом.

Подібного роду запити подавались, як правило, в ситуаціях, коли на службу до податкових органів збирались урядовці, котрі були звільнені з правоохоронних органів. Так було у випадку з колишнім співробітником Харківського відділу ДПУ Дубровським. Поцікавившись у старому дореволюційному канцелярському стилі чи не “зустрічається перепон” до цього переводу, завідувач тисмюкою частиною Харківського губфінвідділу, очевидно, дізнався чимало цікавого для себе, що по-своєму свідчить і проти розвінчаного на сьогодні, але ілюканоого десятиріччями кришталено чистого образу чекіста. У листі з ХВ ДПУ вказувалось. “...Дубровський звинувачувався в дискредитуванні органів ДПУ. Внаслідок його ненормального психічного стану справу направлено прокуророві на припинення” [6, арк.84]. Зрозуміло, що після цих відомостей питання про працевлаштування Дубровського у податкові органи відпало.

Частішими були зворотні звернення спецслужб. При цьому чекісти до пояснень не вдавались, збираючи інформацію про працівників податкових органів: “За потребою, що зустрілася, економічна частина ДПУ УСРР просить терміново, таємно повідомити склад комісії з обкладення всіма видами податків при фінансових дільницях міста Харкова, вказати: прізвище, ім'я, по батькові і місце помешкання таких” [6, арк.142]. З досить високою вірогідністю можна припустити, що ці відомості вимагались з метою організації подальшої негласної роботи з членами податкових комісій. Відповідні списки без обговорення були направлені запитувачеві [6, арк.144]. У 1927 р. такого роду запит, і також без найменших пояснень, був направлений тодішнім керівником Одеського окружного відділу ДПУ, майбутнім наркомом внутрішніх справ УСРР І. Леплевським на ім'я завідувача окрфінвідділом Філіппова. При цьому вказувалась форма, за якою належало подавати інформацію: прізвище, ім'я та по батькові, посада, партійність, рік народження, домашня адреса [11, арк.47].

“Чистки”, жорсткішання режиму партійного контролю за податковими органами в останні роки непу ставали все помітнішими. Вакансії, особливо на керівних посадах, почали обіймати випускники вищих навчальних закладів (переважно вихідці з робітфаків) та фінансових курсів при Народному комісаріатові фінансів УСРР, які, окрім іншого, мали кредит довіри влади у вигляді партійного квитка. Якщо раніше тільки верхня керівна ланка в Наркоматі, у тому числі в податковому апараті, належала до напівосвічених більшовицьких функціонерів, то з кінця 20-х рр. вже й посади середнього та нижнього рівня, у тому числі фінінспекторів, почали обіймати особи, які не мали дореволюційного досвіду податкової роботи. Об'єктивно цьому сприяло і згорання непу, витіснення ринку командно-адміністративною системою управління економікою, що в значній мірі спростило податкову справу, звівши її до нерезервподілу державних коштів.

Список літератури: 1. Известия ЦК РКП(б). 1924. № 4. 2. Центральної державний архів вищих органів державної влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 30. Оп. 1. Спр. 252. 3. ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 681. 5. ЦДАВО України. Ф. 30. Оп. 1. Спр. 644. 6.

ЦДАВО України. Ф. 30, Оп. 1, Спр. 602. 7. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р. 823, Оп. 4, Спр. 6. 8. ЦДАВО України. Ф. 30, Оп. 1, Спр. 650. 9. Во главе города: Руководители Харьковского городского самоуправления / А.Н. Голубко, Л.П. Добрыля, В.В. Поклица, А.Н. - Ярмыга. Харків. 1998. 10. ДАХО. Ф. Р.823, Оп. 4, Спр. 31. 11. ДАХО. Ф. Р.823, Оп. 4, Спр. 19. 12. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф.Р. 1129, Оп. 1, Спр. 527.

Надійшла до редакції 20.12 2002 р.

О.М. Олійник

Охорона праці і техніка безпеки в промисловості України в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.)

Сьогодні в Україні йде швидкий процес розвитку нових форм господарювання. У зв'язку з цим цікавим, важливим і почвальним є дослідження та узагальнення досвіду розвитку трудового законодавства в УСРР в роки нової економічної політики, періоду, багато в чому схожому з напими сучасними реаліями.

Після переходу до непу вітчизняне трудове право отримало новий імпульс для подальшого розвитку. Це було пов'язано з появою значної кількості нових договірних трудових відносин і необхідністю їх відповідної правової регламентації на державних підприємствах і виробництвах недержавної форми власності. Отже законодавство про працю цього періоду, передусім його впровадження в життя, становить значний інтерес, насамперед в сфері охорони праці і техніки безпеки. Їх сучасний стан викликає серйозне занепокоєння не тільки в державних органах і профспілках, а й у широких верствах громадянськості.

Інститути трудового права, пов'язані з охороною праці, у досліджуваній період переважно регулювались розділом XIV Кодексу законів про працю УСРР 1922 р. та Правилами внутрішнього розпорядку, колективними угодами, а також іншими нормативними актами вищих органів Радянської влади в Україні і в першу чергу РНК і НКП УСРР. Значу увагу нормотворчій справі приділья НКП УСРР. Так, у 1923 р. він розробив і прийняв цілу низку постанов, в яких ставилось завдання покращити стан з охорони праці в республіці, зокрема: «Про охорону праці на підприємствах для попереднього обробітку вогню»; «Про охорону праці на розробках торфу», «Про охорону праці на тютюнових фабриках» та ін [1]. Ці постанови регулювали умови праці не тільки на підприємствах зазначених галузей народного господарства, а й інших, оскільки в них реалізовувалася загальна політика НКП УСРР. У 1924 р. НКП УСРР прийняв обов'язкову постанову «Про охорону праці на фабриках і майстернях по виробництву матраців і м'яких меблів». У ній були введені як обов'язкові на всіх підприємствах і виробництвах республіки наступні норми: заборонялось залучати підлітків до роботи на шкідливих виробництвах, всі робітники при наймі до таких виробництв повинні були отримати згоду лікаря. Особливі вимоги пред'являлись до їх приміщень: так на кожного робітника повинно було бути не менше 20 м³ повітря [2].